

DOI: <https://doi.org/10.28925/2519-4135.2024.53>

УДК 73. 730(477.4) «17»

ЕНЮШІНА КАТЕРИНА ВОЛОДИМИРІВНА
аспірантка кафедри образотворчого мистецтва,
Факультету образотворчого мистецтва і дизайну
Київського столичного університету імені Бориса
Грінченка
місто Київ (Україна)
orcid.org/0009-0001-2321-0698

ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ В СНИЦАРСЬКИХ ВИРОБАХ 17-18 СТОЛІТЬ

ORNAMENTAL MOTIFS IN THE SNIZHAR PRODUCTS OF THE 17TH AND 18TH CENTURIES

Eniushina Kateryna Volodymyrivna, – graduate student,
Department of Fine Arts,
Faculty of Fine Arts and Design,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
Kyiv (Ukraine)
orcid.org/0009-0001-2321-0698

Анотація. У статті розглянуто українські орнаментальні мотиви сницарських виробів епохи бароко. Вказано предмети, на оздоблення яких майстри звертали найбільше уваги. Простежено поступові стилістичні зміни в орнаментиці бароко.

Визначено візерунки, характерні для різних регіонів України XVII–XVIII століття. Окреслено особливості

формотворення сницарських виробів та техніки виконання. Виокремлено найбільш поширені декоративні мотиви, притаманні періоду бароко. Охарактеризовано композиційні поєднання та самостійні елементи орнаментів. Уточнено їх символічний сенс, який був пов'язаний з язичницькими уявленнями наших предків.

Простежено зв'язок українських сницарів з загальнослов'янськими традиціями різьблення. Virізняється тонке художнє відчуття різьбярів, з яким вони засвоювали нові прийоми й пластичні засоби виразності у межах поширеного в той час стилю бароко. Осягнуто оригінальні композиції з рослинними, зооморфними, геометричними елементами, особливості їх вирізьблення на дерев'яних виробах та символічне значення. А також розташування орнаменту, яке обумовлювалося призначенням предмета, його формою та конструкцією.

Досліджено пам'ятки сницарства з різьбленими візерунками XVII–XVIII століть. Серед них – вироби церковного призначення (хрести, ікони, іконостаси, свічники), предмети хатнього вжитку (посуд, меблі), а також музичні інструменти (сопілки, денцівки, флюари, бандури, торбани, колісні ліри).

Окремо в статті проаналізовано оздоблення різьбленими орнаментами іконостасів і царських врат XVII–XVIII століть. Вони склалися з багатьох колон, арок, архітравів і дрібних декоративних елементів, що оточували ікони. Усю їхню поверхню займала ажурна різьба. Виявлено поширення орнаментальних мотивів за допомогою яких зображували місцеву флору (грона та листя винограду, троянди, груші, яблука, горіхи, сливи, ружі), екзотичні рослини (лимони, гранати, листя аканта),

зооморфні мотиви (голови левів), орнітоморфні мотиви (образи птахів). Визначено символічне значення окремих декоративних елементів в різьблених композиціях.

Ключові слова: декоративно-ужиткове мистецтво, образотворче мистецтво, художня культура, сницарство, дерев'яні вироби, художнє різьблення, орнамент, композиція, символізм, бароко, іконостас.

Annotation. The article deals with the Ukrainian ornamental motifs on the Baroque snitzer products. The historical process of their formation and development is studied. The objects whose decoration was the most popular are indicated. The stylistic changes in ornamentation over time are traced.

The ornaments characteristic of different regions of Ukraine in the seventeenth and eighteenth centuries are identified. The features of their formation and techniques of execution are analyzed. The most common decorative motifs inherent in the Baroque period are highlighted. Compositional combinations and independent elements. Their symbolic meaning, which was associated with the pagan ideas of our ancestors, is clarified.

The author traces the connection of Ukrainian snitryars with folk traditions. Their subtle artistic sense with which they mastered new techniques and stylistic forms of the Baroque style, which was widespread at that time, is described. The article describes original compositions with floral, zoomorphic, and geometric elements, the peculiarities of their carving on wooden products, and their symbolic meaning. The location of the ornament, which was determined by the purpose of the object, its shape and design, is also described.

The monuments of the seventeenth and eighteenth century Snytsia craft with carved ornaments are studied. Among them are church items (crosses, icons, iconostases, candlesticks), household items (dishes, furniture), and musical instruments (flutes, dents, flutes, banduras).

Separately, the article analyzes the carved ornaments of iconostases and royal gates of the seventeenth and eighteenth centuries, which are enhanced by Baroque trends. They consisted of many columns, arches, architraves, and small decorative elements surrounding the icons. Their entire surface was covered with openwork carvings. The article reveals the widespread use of ornamental motifs depicting local flora (bunches and leaves of grapes, roses, pears, apples, nuts, plums, mallows), exotic plants (lemons, pomegranates, acanthus leaves), and zoomorphic motifs (birds, lion heads). Their symbolic meaning in carved compositions is determined.

Key words: decorative and applied arts, fine arts, snizharstvo, wooden products, artistic carving, ornament, composition, symbolism, Baroque, iconostasis.

Постановка проблеми. Нині для України настав час актуалізації питань, пов'язаних з історією, культурою, традиціями та розумінням свого місця в європейській спільноті. Важливим стає дослідження вітчизняних культурних цінностей, частиною яких є сницарські вироби. Загалом тема мистецтва різьблення по дереву залишається до сьогоднішнього дня належно не опрацьованою.

Потребують додаткового осмислення особливості виконання орнаментальних мотивів у дерев'яних творах епохи бароко. В цілому, слід зазначити, що XVII–XVIII століття можна вважати періодом найвищого розквіту

українського мистецтва. Додаткові дослідження з даної теми дозволять конкретизувати знання про символічне значення орнаментів, їх формотворення та розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремої фундаментальної праці про орнаментальні мотиви в українських сницарських виробах епохи бароко досі не було виявлено. Проте, у контексті своїх праць цієї теми торкаються деякі вчені. Серед них український мистецтвознавець А. Будзан в монографії «Різьба по дереву в західних областях України» (Київ, 1960 р.) висвітлював еволюцію, типологію, художні особливості виконання та оздоблення українських дерев'яних декоративно-обрядових творів [1].

Натомість, особливості виконання орнаментальних мотивів у дерев'яних творах описував мистецтвознавець, член української діаспори в США Костянтин Шонк-Русич в книзі «Дерев'яна різьба в Україні» (Нью-Йорк, 1982 р.) [4].

Мистецтво художнього деревообробництва та його історичні витoki аналізує кандидат мистецтвознавства О. Тищенко в навчальному посібнику «Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII століття)» (Київ, 1992 р.) [8].

Важливою теоретичною опорою обґрунтування декоративних ознак обрядово-ужиткового дерев'яного церковного обладнання стала праця доктора мистецтвознавства, професора, члена-кореспондента Національної академії мистецтв України М. Станкевича «Українське художнє дерево XVI–XX століть» (Львів, 2002 р.) [7].

Орнаментально-композиційним системам

традиційного народного мистецтва в різьбленні іконостасів Галичини присвячено розділ у монографії «Сакральна різьба по дереву в Галичині ХІХ – першої половини ХХ століття» (Львів, 2006 р.) доктора мистецтвознавства, професора Р. Одрехівського [6].

Про художню обробку дерева, практику орнаментально-скульптурного різьблення іконостасів та їх образно-змістове наповнення писав кандидат мистецтвознавства, професор І. Голод у статті «Різьба по дереву. Іконостаси» у збірнику праць Історія декоративного мистецтва України (Київ, 2007 р.). Автор описує різновиди орнаментальних мотивів та їх символічне значення в епоху бароко [2].

Мета статті – дослідити орнаментальні мотиви в сницарських виробах епохи бароко.

Результати досліджень. У продовж віків дерево було найбільш доступним і широко вживаним матеріалом, з якого будували житла та виготовляли речі сакрального та домашнього призначення. А розкопки скіфських поховань свідчать про різноманітність видів та технік художньої обробки деревини. Знайдені артефакти часів сарматів демонструють широке використання кольору в оформленні дерев'яних виробів. Під впливом античної культури формувалися принципи сарматської орнаментики, способи виконання і техніки декорування [6].

У дохристиянський період у художньому різьбленні відображалися уявлення стародавніх майстрів про магічні сили Землі та природи. Зображувалися Земля, Сонце, Кінь (мав охоронну функцію). Поширеним був геометричний орнамент із борозенок, ямок, штрихів, що передавало уявлення народу про виникнення та побудову всесвіту [3,

22].

У період Київської Русі майстри працювали в різних стилях. Кожен регіон мав свої особливості художньої обробки деревини. Вироби відрізнялися формами та прикрасами. На витворах зображували фантастичних тварин та міфічних пташок.

З XIV століття на теренах Русі різьбярі виготовляли з дерева предмети побуту, знаряддя праці, засоби пересування, меблі, декорували церкви. Стали помітні ознаки українського мистецтва в художній обробці деревини.

У XV столітті розвивалася різьба по дереву в іконостасах, зокрема в царських вратах. Також виконували різьблені та мальовані іконки на дошках які розміщували у вівтарних перегородках. Виникали необхідність створення конструкції, на якій такі ікони трималися б. Поступово формувалася монументально-декоративна композиція іконостаса, розвивалося її декорування.

З кінця XV століття відомо про лише двоє збережених царських врат. Перші походять із села Воля Добростанська, другі – із села Домажир (обидва – Львівської області). Вони мають мальовані зображення поєднанні із плоскорізьбленим оздобленням із рослинними мотивами. Приклади металевих дверей часів Галицько – Волинської Русі [3, 23].

У XVI столітті в орнаментиці з'являються мотиви листя аканта, квіти, виноградні гілки та грона (символ Хреста), зображення янголів. У меблях, на завершеннях царських врат, дверних порталах і віконних отворах стають поширеними аркоподібні форми, що мають східне походження. Вироби прикрашали геометричними

мотивами, колами (символ сонця), півколами (символ місяця), перехрестами з крапками в кутах (символ засіяного поля), а також рослинним орнаментом.

Різьба по дереву посіла значне місце в архітектурі. Вона прикрашала стовпчики, арки галерей і балки-сволоки. Так, у Львові в одному з будинків було знайдено балку XVI століття. Її центральна частина оздоблена різьбленою «вихровою» розеткою, менші розташовані з чотирьох боків (символ багаття та домашнього вогнища) [3, 23].

З дерева виконували речі культового призначення, з яких до нас дійшли хрести XV та XVI століть із плоскорельєфною різьбою. На деяких із них зображували релігійні сцени, із чіткими фігурами та пластичною виразністю. Цікавим є виконання семиконечних ручних хрестів із зображенням Хреста. Пізніше, у XVII столітті, виготовляли хрести з геометричним і рослинним орнаментом та пластичним виділенням фігури Хреста з обрамленням виноградною лозою [3, 24].

У XVI столітті розвивалися й ремісничі виробництва, зокрема сницарські цехи. Розгорталися будівництва мурованих та дерев'яних споруд різного призначення. Для їх спорудження запрошували іноземних майстрів з Італії, Німеччини, Нідерландів, Чехії. Разом із ними в Україну потрапили ренесансові, а пізніше барокові форми [9].

У дерев'яних церквах XVI століття різьбленням прикрашали в першу чергу сволоки. Особливий акцент робився на їхній середній частині. Виконувалися складніші орнаменти на відміну від минулих століть. Розетки одного розміру розміщували по три в один ряд. Решту площі сволока прикрашали в кілька рядів геометричним орнаментом, що нагадував навскіс розміщене листя. В

означену добу часто зустрічається елемент у вигляді шестикутних розеток – «громовий знак», виконаний тригранно-виїмчастою різьбою [5, 68].

Також, у пізньому середньовіччі удосконалювалася майстерність фахівців з виготовлення меблів. Їх типи та оздоблення запозичували з Західної Європи. Про умеблювання інтер'єрів XVI–XVII століть відомо з описів панських маєтків, у яких згадуються «саджені» різьблені меблі. Заслуговує увагу перепис майна 1616 року замку в Дубно, який належав князям Острозьким. Перелік меблів не великий, але він вказує на їхні типи та використані матеріали. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що ці речі були привозними. Такі меблі слугували зразками для місцевих майстрів, під час роботи над ними опановувалися інкрустація, інтарсія та низка мотивів різьбленого декору [2, 183].

Найбільш уживаним матеріалом для простих меблів була липа, а для цінніших – горіх, рідко використовували соснову деревину. Серед видів меблів XVI століття були поширені скрині та скрині-столи. Пізніше виник новий вид меблів – шафа. У місцевого населення побутовали мисники, полиці, божники [6].

Рідкісними на вказаний час навіть у феодальних колах були меблі для сидіння зі спинкою. Їх прикрашали різьбленням з ренесансною орнаментикою. Декорували ніжки та спинки стільців ажурними маскаронами, доповненими рослинними мотивами. Часто наслідували й німецькі або італійські взірці.

Різьбленим декоруванням прикрашали ікони, про що свідчить збережений фрагмент ікони XVI століття із села Долина (нині – Тернопільська область). Тут виконано

«шнуровий» мотив, лусковий і рослинний (символізує райські кущі). Мальовані образи завершує кілеподібна арка східного походження. Попри пластичну виразність різьблення ще зберігало площинність [1].

Значного розвитку декоративна різьба набувала в іконостасах, де вона пізніше збагачувалась позолотою. Творчі пошуки українських сницарів найбільше виявилися у царських вратах. Багате декорування з різьблених та накладних орнаментів можна побачити на царських вратах із Волині XVII століття. Вони мають перемодельований рослинний орнамент та геометричні мотиви – ромби (символ родючості та життєвої сили).

XVII століття було періодом розквіту художньої обробки деревини. П. Алепський в описах дерев'яних палаців с. Маньківка і с. Трипілля писав про їхнє красиве оздоблення різьбою [4].

Про зовнішнє різьблення споруд свідчить рисунок дерев'яної башти над воротами Софії Київської, виконаний Вестерфельдом А. у 1651 році. На ньому передано галерею-аркаду, в центрі кожної арки – різьблений мотив у вигляді раковини [3].

У XVII–XVIII столітті різьбленням прикрашали архітектурні деталі: сволоки, одвірки, карнизи, стовпчики галерей. Кожен регіон мав свої характерні орнаментальні мотиви. Різьблений декор у східних областях України мав сталу традицію. Тут виконували хрести, оточені шести та восьмипелюстковими розетками, інколи написи датабо імен господарів. У центральних областях та на Слобожанщині було поширене глибоке різьблення, орнаментальні мотиви базувалися на архаїчних геометричних та рослинних формах [5, 68].

На Півдні України різьблення доповнювалося зображеннями птахів та тварин. Західна Україна відома пласким геометричним різьбленням. На Гуцульщині виконували мотиви багатоконечного хреста який, заповнювали ромбоподібним плосковиймчастим «ільчистим письмом», розетками «ружами». Різьблення Бойківщини у вигляді орнаментальних смуг нагадувало вишивку. Для церков Лемківщини характерним було декорування солярними знаками (розетки, хвилясті лінії, косі смуги, ромбоподібні елементи, хрести, місяць). Часто орнаменти доповнювали надписами кирилицею (згадується господар будинку, його становище в суспільстві, дата побудови) [7, 121].

Дерев'яний посуд широко застосовувався в побуті українських сіл, навіть серед заможних верств населення. Збереглися традиції його використання та художнього оздоблення. Посуд прикрашали дрібним геометричним різьбленням та інкрустацією. До найбільшої типологічної групи дерев'яного посуду належать миски (тарілки, тарелі, блюда). Їх декорували із зовнішнього боку, вирізали великі розетки на дні, а по боках менші, додавали надписи – імена власників або різьбярів [8]. На Західній Україні переважали геометричні орнаменти, а в східних частинах України здебільшого виконували різьблення рослинних мотивів на посуді.

Своєрідною різьбою відзначається орнаментика музичних інструментів. На Гуцульщині прикрашали пласкою різьбою сопілки, денцівки, фляри. А на Полтавщині оздоблювали тригранною виїмчастою різьбою бандури. Різноманітність поєднань орнаментальних елементів та мотивів давала можливість майстрам

створювати велику кількість оригінальних композицій [4].

З другої половини XVII століття почалася реалізація художніх принципів бароко в усіх видах декоративно-ужиткового мистецтва. Стилiстичні форми бароко вносять iстотні зміни в конструкцію та декорацію iконостасiв. Виконуються мотиви реальної природи, зокрема виноградна лоза та грона, листя. Поступово зростає майстерність виконання, багатство розкішної пластики. Виникає трилиста форма одвіркiв царських врат (iконостас iз села Кам'янка-Бузька).

Під кінець XVII століття з'являються тваринні мотиви: голова лева, дельфіни, геральдичний орел. А також людська фігура у вигляді Ісаєвого дерева (iконостас зi Стрiтенського приділу Софії Київської 1689 р.).

У народному рiзбленнi на деревi збереглися геометричні мотиви з їхньою давньою символікою, а також стародавні композиційні типи. Це пояснюється тим, що в iдеології та способі життя селян не відбулося таких глибоких змін, як у середовищі мiського населення [6].

Упродовж другої половини XVII–XVIII століття набуває високого мистецького рiвня рiзблення рiзноманітних меблiв. Серед них меблі для сидіння, наприклад стiльці зi спинкою, крісла, а також особливий рiзновид, призначений для iнтер'єру адміністративних будiвель. Одне з таких крісел з експозиції Львівського iсторичного музею призначалося для радникiв (суддiв), якi засiдали у Львівській ратуші. Його спинка прикрашена геральдичною композицією (орли, корони, щити), що вiдповiдало призначенню установи та ролі урядовця. Такі крісла мали нижче сидіння й продовжену спинку, верхня панель якої пiднималася над головою того, хто сидiв у

ньому [8].

На початку XVIII століття в українській різьбі з'являються античні орнаменти, джерелом яких було Причорномор'я, Візантія та Західна Європа. Зразки такого різьблення є на одвірках 1700 року з міста Конотопа та 1705 року з Київщини.

Поширеним стає рельєфне та ажурне різьблення. Барокова стилістика активніше вплинула на різьблення церковного обладнання та меблів. Особливо можна виділити дерев'яні свічники. У XVIII столітті на них часто зображували левів та орлів. З Ромен на Сумщині походить свічник на підставці у вигляді трьох лап орла на кулі, з міста Стара Сіль на Львівщині – свічник із підставками у вигляді сидячих левів.

Різьбленням оздоблювали церковні лави в інтер'єрі католицьких храмів. Їх перетворювали на справжні шедеври пластичної різьби. До видатних витворів належать лави Бернардинського костелу у Львові [1].

Але найвищим досягненням українського художнього різьблення на дереві вважаються іконостаси. Вражають багатство їх орнаментально-скульптурного різьблення, конструктивна довершеність та образно-смісловне наповнення, що формувалися століттями. В оздобленні іконостасів та царських врат XVIII століття посилюються барокові тенденції. Підвищується динамічність та пластичність різьби, нарощується висота рельєфу, іконостаси доповнюються скульптурами (іконостас Покровської церкви в Ромнах) [2].

Українські іконостаси у добу бароко складаються з багатьох колон, арок, архітравів та дрібних різьблених елементів, що оточують ікон. Усю поверхню займає ажурна

різьба. Різноманітними були орнаментальні елементи, які зображують мотиви місцевої флори – троянди, груші, яблука, горіхи, сливи, мальви. Використовують екзотичні рослини – лимони, гранати, листя аканта. Іноді ці елементи мали символічне значення. Наприклад, троянда – символ Богородиці, яблуко – гріхопадіння, гранат – страсті Ісуса Христа. Виконували також зооморфні мотиви: птахи, голови левів. Пишне різьблення іконостасів покривали позолотою [2].

Висновок та перспективи подальших досліджень. Історично дерево в Україні широко використовували для виготовлення різноманітних предметів побуту, знарядь праці, засобів пересування, меблів, декорування сакральних споруд. Розвивалися різноманітні техніки художньої обробки деревини. Спершу застосовувалася пласкорізьблена, а пізніше ажурна різьба. Формувалися принципи орнаментики, які мали свої характерні особливості в кожному регіоні України. Мотиви, композиції та техніки виконання якої змінювалися в окремі періоди відповідно до естетичних смаків доби. В XVII–XVIII столітті реалізуються художні принципи бароко. Його стилістичні форми вносять істотні зміни в орнаментиці сницарських виробів. Поширеними стають елементи місцевої флори та екзотичні рослини, а також зооморфні мотиви.

Подальших детальніших досліджень потребують різьблені орнаменти в іконостасах. Оскільки вони є найвищим досягненням українського сницарства.

Список використаних джерел

1. Будзан А.Ф. Різьба по дереву в Західних областях України. Київ, 1960. 182 с.

2. Голод І. Різьба по дереву. Іконостаси. Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. Т. 2. Мистецтво XVII–XVIII століття / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. голов. ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2007. С. 183–194.
3. Історія українського мистецтва. Збір. пр. у 6. Т. Київ, 1968 Т. 3. С. 68
4. Кость Шонк-Русич. Дерев'яна різьба в Україні. Нью-Йорк, 1982. С. 6–7
5. Культура і побут населення України. Київ: «Либідь», 1991. 284 с.
6. Одрехівський Р. Сакральна різьба по дереву в Галичині XIX – першої половини XX століття. Львів: Афіша, 2006. С. 74–77
7. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI–XX століть. Львів: Ін-т народознав. НАН України, 2002. 479 с.
8. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.): навч. посіб. для студ. вузів мистецтв та культури. Київ: Либідь, 1992. С. 20–30.
9. Школьна О. В. Великосвітські мануфактури князів Радзивіллів XVIII–XIX століть на теренах Східної Європи. Київ: Ліра-К, 2018. 192 с.

REFERENCES

1. Budzan A.F. (1960) Rizba po derevu v Zakhidnykh oblastiakh Ukrainy. [Wood carving in the Western regions of Ukraine.] Kyiv. 182 s. [in Ukrainian].
2. Holod I. (2007) Rizba po derevu. Ikonostasy. [Wood carving. Iconostases.] Istoriiia dekoratyvnoho mystetstva

Ukrainy: u 5 t. T. 2. Mystetstvo XVII–KhVIII stolittia / NAN Ukrainy. In-t mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho. holov. red. H. Skrypnyk. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho, S. 183– 194. [in Ukrainian].

3. Istoriiia ukrainskoho mystetstva. (1968) [History of Ukrainian art.] Zbir. pr. u 6 t. Kyiv. T. 3. S. 68 [in Ukrainian].

4. Kost Shonk-Rusych. (1982.) Dereviana rizba v Ukraini. [Wooden carving in Ukraine.] Niu-York. S. 6–7. [in Ukrainian].

5. Kultura i pobut naseleunia Ukrainy. (1991) [Culture and life of the population of Ukraine.] Kyiv: «Lybid», 284 s. [in Ukrainian].

6. Odrekhivskiyi R. (2006) Sakralna rizba po derevu v Halychyni KhIKh – pershoi polovyny KhKh stolittia. [Sacred Wood Carving in Galicia in the Nineteenth and First Half of the Twentieth Century.] Lviv: Afisha, S. 74–77 [in Ukrainian].

7. Stankevych M. (2002) Ukrainske khudozhnie derevo XVI–XX stolit. [Ukrainian artistic wood of the sixteenth to twentieth centuries.] Lviv: In-t narodoznav. NAN Ukrainy, 479 s. [in Ukrainian].

8. Tyshchenko O. R. (1992) Istoriiia dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Ukrainy (XIII–XVIII st.) [History of Decorative and Applied Arts of Ukraine (XIII–XVIII centuries).]: navch. posib. dlia stud. vuziv mystetstv ta kultury. Kyiv: Lybid, S. 20–30. [in Ukrainian].

9. Shkolna O. V. (2018) Velykosvitski manufaktury kniaziv Radzyvilliv KhVIII–KhIKh stolit na terenakh Skhidnoi Yevropy. [The Radziwill princes' high-society manufactories of the eighteenth and nineteenth centuries in Eastern Europe.] Kyiv: Lira-K, 192 s. [in Ukrainian].